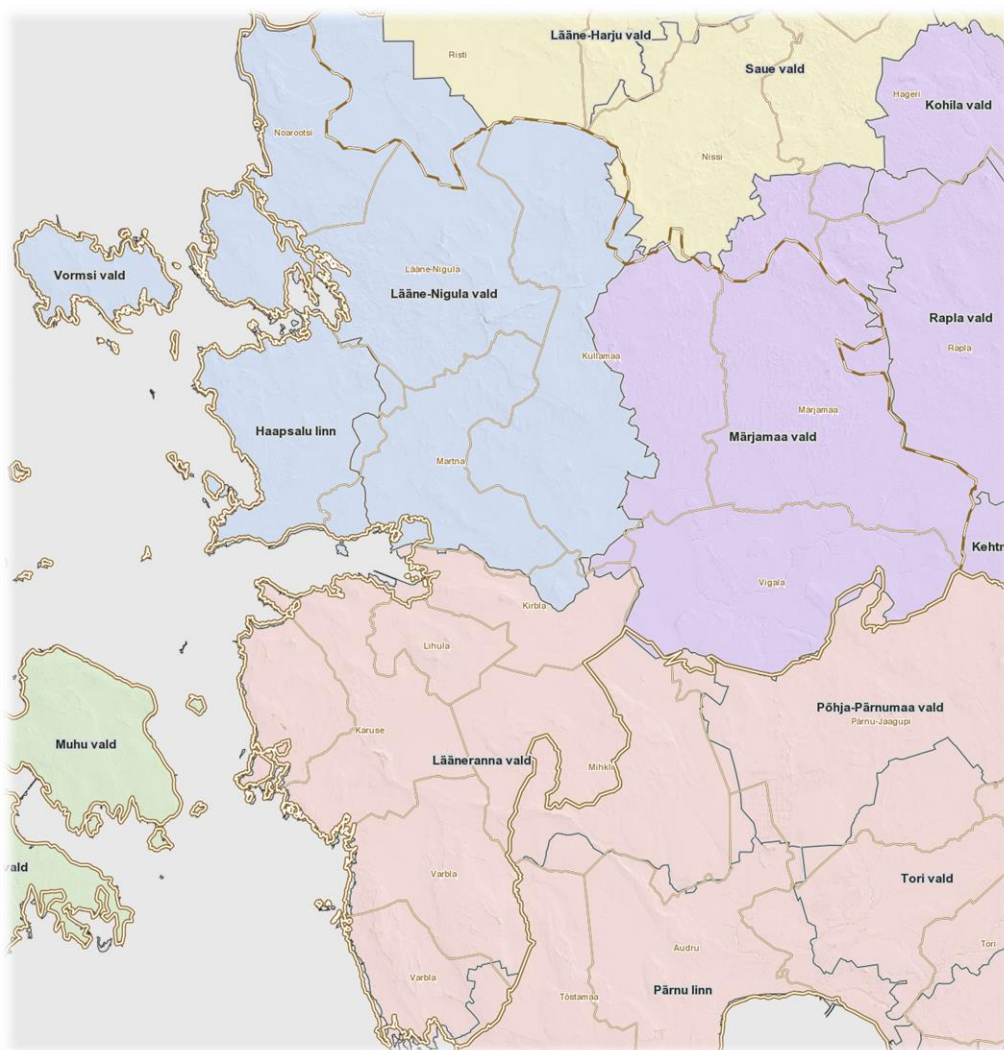

Ajaloolise Läänemaa looduslike pühapaikade inventuur arhiiviallikate põhjal: Mihkli kihelkonna pühapaigad Pärnu maakond

Lõpparuanne

Töö nr: 1898MT1

Tartu 2019

Tööd on rahastanud Keskkonnainvesteeringute Keskus ja Muinsuskaitseamet

KESKKONNAINVESTEERINGUTE
KESKUS

MUINSUSKAITSEAMET

Töö on teostanud AB Artes Terrae OÜ, MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus ja Tartu Ülikool

Tellija: Muinsuskaitseamet

Projekti juht: Mart Hiob, PhD

Autor: Reeli Reinaus, MA

Töörühm: Mari-Ann Remmel, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)

Jüri Metssalu, MA (MTÜ Eesti Kohapärimuse Keskus)

Kristel Kivari, PhD (Tartu Ülikool)

Lona Päll, MA

Laura Mäemets, MA

Valdo Valper, MA

Mart Hiob, PhD

Sisukord

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel	5
2. Välitööde toimumise ajakava	5
3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg	5
4. Ülevaade töö tulemuslikkusest	5
5. Inventeeritud kohad	5
6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele	6
7. Tööde käigus ettetulnud probleemid	8
8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta	9
9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad	9

1. Töörühmalikmete nimi ja roll inventeerimisel

Erinevatel tööetappidel osalejad:

Reeli Reinaus (arhiivitööd, välitööde ettevalmistamine, välitööd, teabepäeval osalemine, aruande kirjutamine, järeltööd).

2. Välitööde toimumise ajakava

<i>Kuupäev</i>	<i>Küla, linn, alevik</i>	<i>Inventeeritud objektid (sh leidmata või hävinud), intervjuud vms</i>	<i>Osalejad</i>
10.05.2019	Mihkli, Karinõmme, Veltsa, Oidrema	Mihkli Keblaste hiis, Veltsa hiiemägi, Karinõmme Panga tamm, Oidrema hiiekoht ja hiieremmelgas.	Reeli Reinaus
23.05.2019	Vastaba	Kurese Salumägi	Reeli Reinaus
24.06.2019	Tamme, Nedrema, Võitra, Pikavere, Veltsa, Tarva	Jaaniaugu hiis, Nedrema hiis ja Paluaed, Võitra hiis, Pikavere ohvrikivi, Veltsa hiiemägi, Tarva hiis	Reeli Reinaus
25.06.2019	Veltsa, Mihkli, Piisu	Veltsa hiiemägi, Mihkli hiiemets, Piisu Niitemägi.	Reeli Reinaus
13.07.2019	Kurese, Vastaba	Kurese Pakamägi ja püha kivi, Vastaba Salumägi	Reeli Reinaus
14.07.2019	Paimvere	Telisti põlmas	Reeli Reinaus
15.07.2019	Kurese, Piisu, Õepa	Kurese Pakamägi ja Pakamäe allikas, Hiiepõlde hiis, Alasi allikas, Piisu Niitemägi, Õepa Palussaar; Intervjuu Kurese elaniku [REDACTED]	Reeli Reinaus, Urmas Vahur
20.09.2019	Urita, Kurese, Lihula	Urita Sattallikas, Hiiepõlde hiis, Mihkli khk teabepäev Lihulas tapamaja galeriis	Reeli Reinaus

3. Ettevalmistustöödele, inventuuridele ja järeltöödele kulunud aeg

Ettevalmistustööd: kokku 60 tundi.

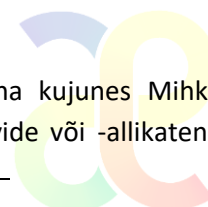
Välitööd koos teabepäevaga ja ettevalmistusega: 70 tundi.

Järeltööd: 40 tundi.

Kokku: 170 tundi.

4. Ülevaade töö tulemuslikkusest

Arhiiviandmete, kirjalike väljaannete ja kaardiandmete analüüsi lõpptulemusena kujunes Mihkli kihelkonnas kokku ligi **50** potentsiaalset pühapaika, millest 18 olid juba ohvrikivide või -allikatena

muinsuskaitse all. Järele jäänud ligi kolmekümne koha kohta oli aga arhiiviandmeid üsna napilt, seega sai ilma kontrollimata välistada vaid paar üksikut kivi, mille kohta oli teada, et need on lõhutud vms.

Teated pühakohtade kohta jagunesid laias laastus kolmeks – üsna napid rahvaluule teated, mille põhjal oli lokaliseerimine raskendatud, arheoloogia teadete üsna täpsed ja detailsed kirjeldused ning EKI kohanimekartoteegi kaastöölise kaardid, kus pühapaigad olid küll ilusasti numbritega välja toodud, kuid mille koostamisel oleks oodanud kaardi tegijalt siiski veidi rohkemat kui ainult numbrite tundmist. Sellegipoolest oli enamikel juhtudel nende kolme põhiallika põhjal pühapaik rahuldavalt lokaliseerida. Mitmel juhul oli palju abi ka konsulteerimisest Mihkli kihelkonnast pärit arheoloog Rünno Kõidamiga, kes tundis hästi maastikku ja kelle koordinaatide ja foto järgi on lokaliseeritud ka Sattallikas – veekogu, mis kahjuks sügisel oli täiesti kuivanud.

Ent rohkem kui pühapaikade lokaliseerimine, tekitas küsimusi see, millal võiks või peaks pidama pühapaika hävinuks? Kui kivi või puuga on kõik üsna ühene, siis hiiekohad tekitasid selliseid dilemmasid peaaegu igal sammul. Teiseks oli keeruline määrata sellise hiiekoha piire. Olgugi et paljudel juhtudel oli tegu puistuga ning seega võis neid paiku enam-vähem säilinuks pidada (isegi kui tamme asemel kasvavad seal tänapäeval nt lepad vms), oli siiski üsna mitmel juhul probleemiks see, et mitte miski ei vihjanud maastikul vähegi loogilistele pühapaiga piiridele. Üldjuhul ei olnud kasu ka vanadest kaartidest.

Arhiiviteadetele lisaks tuli Mihkli kihelkonnas juurde **3** uut pühapaika. Üks neist on küll varemalt olemas pärandkultuuri kaardikihil – Kuresse püha kivi. Teised kaks olid Kuresel Alasi allikas ning Pakamäe allikas. Võib vist kindlalt väita, et kui ainus ohverdamisteade Pakamäe kohta tundub piisavalt kaalukas, siis võib sama oluliseks pidada ka mäe nõlvalt jooksvat allikat, mis tõsi küll, jookseb tänapäeval ka peamiselt kevaditi.

Kokku sai Mihkli kihelkonnas inventeeritud **19** pühapaika. Kahjuks on neist ainult mõned nõ konkreetset ja käegakatsutavad paigad, mille kohta on ka piisavalt pärimust. Näiteks võib tuua Karinõmme Panga mäe tamme, Keblaste hiietammiku, Vastaba Salumäe või siis ainult küll ühel suulisel kinnitusel põhineva Alasi allika Kuresse külas. Enamik paiku on endised hiiekohad, mis tänapäeval ei eristu kahjuks mitte kuidagi ümbritsevast maastikust või mis on suuresti muudetud kultuurmaaks. Pidasin siiski vajalikuks need kohad ära inventeerida. Paljudel juhtudel on tegu varasemal hiiekohal asuva puistuga, mida saaks soovi korral siiski vaadelda kui vana hiie tänapäevast ekvivalenti. Samuti annab inventeerimine paiga hetkeolukorra kohta oluliselt rohkem teavet kui tõdemus, et pühapaik on hävinud. Liiatigi, kui pühapaik on niigi suuresti kokkuleppeline sotsiaalne konstruktsioon, nagu ka see, mida ja miks pühaks peetakse.

Inventeeritud **19** koha hulgas on ka mitu sellist, mida võiks vaadelda justkui kompleksmuistist – näiteks Pakamägi ja selle põhjaküljest voolav allikas. Samuti Tarva külas nelja muinsuskaitse all oleva hiieallika ümbruses olnud/olev hiis. Urita Sattallikas, millest loode poole jääb Veltsa hiiemägi, mida mõningate teadete alusel võiks samuti pidada ühe kompleksi osaks. Samuti ka Võitra hiis, millest on hetkel alles küll vaid hiiekivi. Selle lähedal olnud allikas on hävinud ja hiieks võib kivi ümbruses paiknevat põldu pidada vaid tinglikult. Kokku kuuluvad ka Mihkli hiiemets koos selles asuva muinsuskaitse aluse hiieallikaga.

5. Inventeeritud kohad

Inventeeritud kohad:

- 1) **Panga mäe tamm**, Karinõmme küla;

- 2) **Alasi allikas**, Kurese küla;
- 3) **Hiiepõlde hiis**, Kurese küla;
- 4) **Pakamägi**, Kurese küla;
- 5) **Pakamäe allikas**, Kurese küla;
- 6) **Püha kivi**, Kurese küla;
- 7) **Keblaste hiietammik**, Mihkli küla;
- 8) **Hiiemets**, Mihkli küla;
- 9) **Hiiepõld ja Paluaed**, Nedrema küla;
- 10) **Hiieremmelgas**, Oidrema küla;
- 11) **Hiiekoht Telisti põlmas**, Paimvere küla;
- 12) **Niitemägi**, Piisu küla;
- 13) **Jaaniaugu hiis**, Tamme küla;
- 14) **Hiis**, Tarva küla;
- 15) **Sattallikas**, Urita küla;
- 16) **Kurese Salumägi**, Vastaba küla;
- 17) **Hiiemägi**, Veltsa küla;
- 18) **Hiis**, Võitra küla;
- 19) **Palussaar**, Õepa küla.

Perspektiivikad või välitöödel leidmata jäänud kohad (puudulike või vastuoluliste lähteandmete vm asjaolude tõttu), mille kohta võiks veel täiendavalt andmeid uurida ja kaaluda ka väliuuringuid:

- 1) **Tarasmägi**, Piisu küla – MK kaitse all olev linnus (nr 11768), mille kohta on samuti üks ohverdamisele viitav pärimusteade - H IV 4, 202/4 (3).
- 2) **Hiiemägi**, Rabavere küla – Ebamäärane kohakirjeldus. *Meie külas oo üks üidemägi, kus rahvas Taarat appi keind üidmas*. EKI skeemil küll Hiie heinamaa, kuid sel korral on skeem väga ebamäärane.
- 3) **Hiielepik**, Veltsa küla – Kaardi järgi peaks asuma metsas vaevuaimatav kõrgendik, mida on hiiemäeks peetud, katastrikaardil on samasse kohta paigutatud ka lie talu. Kohal kasvavad kuused ja samuti mõningad lehtpuud (kased, sarapuud). Üldiselt on tegu metsaga, kus pole kohapeal võimalik pinnavormide muutumist eristada. Ortofotol võib eristada selles kohas veidi tihedamat kuusemetsa. Kuna piirkond polnud siiski päris kindel, siis ei tundunud just väga perspektiivikas üsna ebamäärast puudekogumit inventeerida. Koha koordinaadid: X: 6495466,8; Y: 504495,1

Hävinud või väheperspektiivikad kohad:

- 1) **Hiis**, Emmu küla – Hiiest pole midagi järgi juba 1939. aastal. *Nüüd ei ole hiiest järel enam midagi, kuid hiie nime on veel mõnikümmend aastat tagasi kannud.*

- 2) **Kööre allikas**, Emmu küla – Raviiallikas. Kuivanud ära 1939. aastal. *Praegu on see allikas ära kuivanud, ainult vahel leidub sees vett.*
- 3) **Mätta mätas**, Kiisamaa küla – *Mullamätas Mätta talu põllul. Kiisamaa küla Mätta tl. Põllul olnud mullamätas, mille juures käidud vistriikka arstimas.* Otsimine tundub perspektiivitu. Mihkli kihelkonda tundev arheoloog ei oska samuti midagi asjast arvata.
- 4) **Hiiekoht**, Oidrema küla – Kohaliku elaniku sõnul alles hiljuti viimanegi puudetukk lõplikult põllul üles küntud.
- 5) **Hiiealune heinamaa**, Paimvere küla – *Vanasti ohverdasid seal, nüüd on ära reostatud kõik. Iga päev tõmbavad masinad põldu teha.* Hävinud.
- 6) **Hiienukk**, Pikavere küla – *Siin Raka nurkas oli vanast suur mets, vana iis oln. Nüüd maakorraldus aas kivi ära ja lõhkusid ära.*
- 7) **Hiiekivi**, Pikavere küla – 1915. lõhkus Nigula talu peremees kivi ära. AK Mih: KK, Koit 1934, 78-79
- 8) **Ohvrikivi**, Pikavere küla – *Saare talu elumajast u. 40 m loode pool, kopli ja põllu vahelise kiviaia (suund NNV-SSO) sees. Kivist lõunas on kõrgem paeseljandik.* AK Mih: KK, Koit 1934, 80. Kohalikud ei oska juhatada.
- 9) **Ohvrikivi**, Pikavere küla – *Hiie nurgas, 0,5 m kõrgune ja 6-8 m laiune, lame kivi; lõhuti 1912. a.*
- 10) **Hiieallikas**, Salavere küla – *Koonga valla Salevere kl Lepiku tl umbes 200 m ida pool, nimetatud tl karjamaal, sama kl Vanadu tl karjamaa piirist umbes 10 m lõuna pool.* AK Mih: KK, Koit 1934, 71. Objekt eeldatavasti hävinud, kuna keegi ei oma selle kohta infot.
- 11) **Hiiekaev**, Salavere küla – *Salavere kl Tooma tl elamust umbes 200 m OSO pool, nimetatud talu põllu ääres, sama kl Lepiku tl hiieallikast umbes 300 m NNO pool.* AK Mih: KK, Koit 1934, 72. Objekt eeldatavasti hävinud, kuna keegi ei oma selle kohta infot.
- 12) **Püha kivi**, Vastaba küla – Olnud Salumäel, kuid veetud nõukogude ajal ära.
- 13) **Raviiallikas**, Veltsa küla – Kohaliku elaniku sõnul allikas hävinud kolhoosiajal.
- 14) **Hiieallikas**, Võitra küla – Hävinud, kui hiis on tehtud põlluks. Hiiekivi koordinaadid: X: 6492358,5; Y: 505601,9
- 15) **Palusaare ohvrikivi**, Õepa küla – Lõhutud. AK Mih: KK, Koit 1934, 83-84

6. Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele

Ma pean tunnistama, et välitöödel kohtasin ma kohalikke elanikke minimaalselt. Püüdsin enne välitöid kohalikega erinevaid teid pidi kontakteeruda, kuid see kulges üsna tulutult. Mihkli raamatukogu isegi ei vastanud mu kirjale. Pikavere külaseltsis ei leidunud ühtegi inimest, kes oleks osanud mind huvitavatele küsimustele vastata. Paradoksaasel kombel tundusid kihelkonda kõige paremini tundvat kohalike juurtega noor arheoloog Rünno Köidam ja kohalik looduskaitse entusiast, kuid mitte sugugi põliselanik, Urmas Vahur.

Muidugi ei tähenda see seda, nagu ei elaks Mihkli kihelkonnas üldsegi põliselanikke, lihtsalt mul ei olnud põhjust nendega kokku puutuda, kuna paikade lokaliseerimisel aitasid mind peamiselt eelpool nimetatud mehed ning mõlema kinnitusel olevatki vanu inimesi piirkonnas vähe, mida tunnistasid ka Pikavere elanikud.

7. Tööde käigus ettetulnud probleemid

- Kui läheneda küsimusele täiesti subjektiivselt, siis minu kui inventeerija jaoks oli kõige suuremaks probleemiks see, mida teha olukorras, kus arhiiviteadete järgi justkui tundub olevat leitud õige paik, kuid ükski kohalik ei oska selle paikapidavust kinnitada ning samuti ei ole maastikul mingeid tähiseid, mille järgi võiks otsustada, kui suure maa-alaga on varemalt olnud pühapaiga näol tegu. Palju kasu ei ole enamikul juhtudel ka vanadest kaartidest, kus paljudel juhtudel on küll hiiemetsa kohal tõepoolest ka varasemalt mets olnud, aga kas terve see mets on olnud hiis või mingi kitsam piirkond sellest, jääb siiski enamikul juhtudel vastuseta.
- Iseloomulike elementide jaotusest „elustik“ võiks jääda loetelust välja. Kuna inventeerimas käiakse sageli ka ajal, kui isegi objekti kõrval olevaid lehtpuid on raske määrata, siis pole mõtet rääkidagi taimestikust. Ja kui elustiku all pidada silmas loomi, siis selleks on aeg napp, et teha mingeid vaatlusi. Juhuslikult kohatud hiir või sisalik või kuulnud kägu ei anna inventuurilehele pühapaiga kui sellise kontekstis midagi juurde, pigem vähendab selle tõsiseltvõetavust. Kui pühapaiga läheduses näeb inventeerija tõepoolest midagi eriskummalist, on ilmne eeldada, et ta kirjutab sellest punkti „inventeerijate märkus“ all.
- Allikad. Raske on öelda, millal on allikas hävinud, kuna palaval suvel kuivab aeg-ajalt ära ka mõni muidu üsna veerohke allikas. Samuti, kui minna allika juurde kevadel, on keeruline öelda, kas tegu on lume sulamisest tingitud veega või on allikas tõepoolest läbi aasta aktiivne. Ilmselt siinkohal mingit üldist suunist välja tuua ei ole võimalikki.
- Üldiselt on endiselt harjumatu paikade hindamiseks kohaldatud hinnanguskaala, kus väikseim number tähistab positiivseimat hinnangut.
- Punkt „Üldine hinnang kohaliku rahvastiku järjepidevusele“. Jääb arusaamatuks, mille alusel peaks inventeerija midagi arvama kihelkonna elanikkonnast isegi siis, kui ta kohtuks ja intervjueriks isegi umbes paarikümnet inimest. Täiesti ebavajalik punkt nii inventeerijatele kui ka ilmselt Muinsuskaitseameti töötajatele.

8. Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmise kohta

Töörühma ettepanek riikliku kaitse alla võtmiseks:

- 1) **Pangamäe tamm**, Karinõmme küla – Mih_Karinõmme_01;
- 2) **Alasi allikas**, Kuresse küla – Mih_Kuresse_01;
- 3) **Pakamägi**, Kuresse küla – Mih_Kuresse_03;
- 4) **Püha kivi**, Kuresse küla – Mih_Kuresse_05;
- 5) **Keblaste hiietammik**, Mihkli küla – Mih_Mihkli_01;
- 6) **Hiiemets**, Mihkli küla – Mih_Mihkli_02;
- 7) **Hiis**, Tarva küla – Mih_Tarva_01;
- 8) **Sattallikas**, Urita küla – Mih_Urita_01;
- 9) **Kuresse Salumägi**, Vastaba küla – Mih_Vastaba_01.

Töörühma ettepanek registreerida pärandkultuuri objektidena:

- 1) **Hiiepõlde hiis**, Kuresse küla – Mih_Kuresse_02;
- 2) **Pakamäe allikas**, Kuresse küla – Mih_Kuresse_04;
- 3) **Telisti põlmas**, Paimvere küla – Mih_Paimvere_01;
- 4) **Hiis ja Paluaed**, Nedrema küla – Mih_Nedrema_01;
- 5) **Jaaniaugu hiis**, Tamme küla – Mih_Tamme_01;
- 6) **Hiimägi**, Veltsa küla – Mih_Veltsa_01;
- 7) **Hiis**, Võitra küla – Mih_Võitra_01;

8) **Palussaar**, Õepa küla – Mih_Õepa_01.

9. Kasutatud kirjandus ja käsikirjad

- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi kartoteek.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse andmebaas Koobas.
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi Kohapärimuse kaardirakendus Maa-ameti kaardiserveris (muuhulgas ajaloolised kaardid, kultuurimälestised, looduskaitseobjektid, pärandkultuuriobjektid).
- Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivi fotoarhiiv.
- Jung, Jaan. „Muinasaja teadus eestlaste maalt III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt“. (1910).
- Kaasik, Ahto. „Pühapaikade teejuht. Eesti põlised väekohad“ (2017).
- Koonga valla üldplaneeringu seletuskiri (2016)

[https://www.laanerannavald.ee/documents/16319726/21055203/Koonga_yp_seletuskiri.pdf/d1c2d51-b37b-4837-87e7-f12af6056a8c].

- Rahvusarhiivi kaartide infosüsteemi digiteeritud kaardid.
- Tartu Ülikooli arheoloogiakabineti andmebaas.
- Vilbaste, Kristel. „Eesti allikad“. Varrak. (2013).